

EGY KORA KLASSZIKUS KORI ATTIKAI VÁZAKÉP KÖLTÉSZETI VONATKOZÁSÁIRÓL

MAYER Péter*

Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
Klasszika-filológia és Neolatin Tanszék, Magyarország

Beérkezett: 2024. augusztus 18. • Elfogadva: 2024. augusztus 28.

© 2024 A szerző

ABSZTRAKT

A tanulmány a Kleophradés-festő vázaképeinek satyrost és alvó mainast ábrázoló két töredékét vizsgálja (Malibu 85.AE.188 és 81.AE.206.C.15). A satyros feliratos formában dokumentált szavai jelentős részben egyeznek Pentheusnak az euripidési *Bakkhánsnők* 918. sorában elhangzó szavaival. A képi ábrázolás, a vázafelirat és a tragédiaszöveg sajátos megfelelésének fényében – amely eddig elkerülte az Euripidész-kutatás figyelmét – a tanulmány kísérletet tesz a Pentheus szavainak pszichológiai és rituális hátterét illető korábbi elméletek kritikus újraértékelésére.

KULCSSZAVAK

vázafestészet, Euripidész, *Bakkhánsnők*, satyros, mainas, maszturbáció, symposion, hallucináció

* Levelező szerző. E-mail: mayer.peter.robort@szte.hu

Közel negyven esztendeje, hogy a tudományos közvélemény tudomást szerzett néhány edénytöredékről, amelyek a Kleophradés-festő egy Kr. e. 500–480 körül keletkezett vázáképének részleteit hordozzák.¹ Annak ellenére, hogy a Getty Museumban őrzött leletek szokatlan ikonográfiájára többen rámutattak,² a mű nem keltett élénk visszhangot a kutatásban. Az alábbiakban kísérletet teszek annak bemutatására, hogy a szóban forgó vázákép ikonográfiai sajátosságain túl fontos tanulságokkal szolgál a klasszikus kori athéni tragédiaköltészet, ezen belül az euripidészi *Bakkhánsnők* egy az ókor óta vitatott helyére vonatkozóan is.

A kép, amelyből a töredékek származnak, egy symposionon használatos vizeskanna (kalpis) vállát díszítette, és a „satyros³ alvó mainasszal” jól ismert ikonográfiai típusjelenetét ábrázolta. A kompozíció bal széléhez tartozó töredéken (Malibu 85.AE.188) egy kopasz, szakállas silénos felsőteste jelenik meg, aki bal karját és tekintetét az égre emeli. Egy másik, a kép középső tájáról származó töredéken (Malibu 81.AE.206.C.15) egy alvó, fiatal nőalak fejének, felsőtestének és jobb karjának jól kivehető részlete látható, ahogy két díszes párnának dől a padlón vagy a talajon.⁴ A nőt ikonográfiai analógiák alapján mainasként vagy nimfaként azonosíthatjuk,⁵ aki mellett – és nyilván: akinek láttán – a satyros önkielégítést végez, összhangban az említett típusjelenet kötelezően erotikus vonatkozásaival. A festő nem csupán az ejakuláció pillanatát dokumentálja gondosan, hanem figyelemre méltó módon a silénos szavait is, mégpedig a feje fölött olvasható töredékes felirattal: ΔΥΕΛΙΟ. Ezt a rövid szöveget Henry Immerwahr a *Corpus of Attic Vase Inscriptions* tárgyleírásában δὺ' ἐλίῳ-nak, vagyis a δὺ' ἡλίῳ elliptikus felkiáltásnak olvassa: „két napot (látok)!”

A silénos és autoerotikus cselekedete a bor és a szexualitás egymással vegyülő örömeit testesíti meg, a párnák jelenléte pedig arra emlékeztet, hogy mindezek otthona a symposion világa. A dionysosi világ szerves részét képező satyros már önmagában, pusztán kilétével felidézti az alkohalmámor képzetét, ez pedig az előtte feltáruló erotikus látványnak és az ezáltal kivál-

¹ A leleteket WALSH (1986) 192 (nr. 52) tette közzé, és M. True azonosította a Kleophradés-festő műveként. Az idevágó legfontosabb adatokat és szakirodalm-jegyzéket lásd Beazley Classical Art Research Centre adatbázis (CARC) 43417. sz. tétel (<https://www.beazley.ox.ac.uk/record/BC1ACA46-F07B-4071-AE9A-68E9FA05CBBF>), amely tartalmazza H. Immerwahr ugyanezen leletről szóló leírását is (*Corpus of Attic Vase Inscriptions*, nr. 4979). A töredékekről jó minőségű fotódokumentáció tölthető le a múzeum adatbázisából: <https://www.getty.edu/art/collection/object/103VPT>. Az e tanulmányban vizsgált két legfontosabb töredék mellett egy további, nagyobb méretű is ismert az ábrázolt jelenet egy apró részletével, a nehezen kivehető festésnyomokról azonban nem állapítható meg egyértelműen, hogy mit ábrázolnak. Jelen tanulmány az *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 2024-es kötetében megjelenő cikkem (<https://doi.org/10.1556/068.2024.00159>) magyar nyelvű változata.

² HEDREEN (2006) 281; HEINEMANN (2016) 201 sk.

³ Említést érdemel, hogy Immerwahr minden magyarázat nélkül két satyrosról beszél a jelenet szereplőiként (vö. ugyanígy CARC adatbázis: „satyrs”), míg mások egyetlen alakról. Én magam nem látok a töredékeken egyetlen olyan részletet sem, amely akár csak feltételezen is egy további férfialak nyomaként lenne azonosítható. A „satyros” és „silénos” elnevezésekhez lásd KOSSATZ-DEISSMANN (1991) 142; a két kifejezést itt – részben a szóisméltések ritkítása érdekében – egyenértékűként használom.

⁴ Az alak közvetlenül a képet alulról szegélyező meanderfrízen helyezkedik el. A párnák általában a symposionra, ezáltal helyszíneként az alkalomnak alapesetben helyet adó andrónra utalnak, ugyanakkor a nő teste alatt fellelhető kisebb festésnyomok sziklás talajra emlékeztetnek, vagyis kültéri jelenetet sugallnak. A szümpotikus tér efféle ambivalenciája, az épített lakomahelyiség (andrón) és a természeti környezet elemeinek keveredése tetten érhető más, szintén silénosokat és mainasokat ábrázoló képeken is; vö. pl. Malibu 86.AE.607.

⁵ A két mitológiai típusnak az attikai vázafestészetben való megjelenítéséhez lásd HEDREEN (1994). Jelen nőalakot a kutatók egybehangzóan mainasként azonosítják, így a továbbiakban én is így hivatkozom rá.

tott erotikus cselekedetnek köszönhetően láthatólag tovább már nem fokozható csúcspontot ér el.⁶ Ami igazán különös és nagy jelentőségű a vázaképből, az az a tény, hogy a silénos beszél – sőt talán énekel.⁷ Nem csupán egy mámoros állapotban lévő silénost látunk tehát, amelyhez hasonlók különböző korú és alkotói eredetű vázaképeken szép számmal találhatók, hanem mint akinek olvasható-„hallható” megnyilatkozása is tanúskodik tudatváltozásáról. Mint azt a szavai is mutatják – „két napot látok!” –, a Kleophradés-festő ezt a tudatváltozást kettős látásként, vagyis egyfajta hallucinációként konkretizálja, ami figyelemre méltó eltérést jelent a részegségi mámor képi és írott ábrázolásokban bevett megjelenési formáitól: az orgiasztikus, gátlástalan örjögéstől vagy a letaglózó bódultság állapotától.

Immerwahr hívta fel a figyelmet a már említett CAVI adatbázis idevágó tárgyismertetésében a tényre, hogy a silénos szavai lényegében megegyeznek a hallucináló Pentheus megnyilatkozásával az euripidés *Bakkhánsnők* 918. sorában. Thébai uralkodója, akit Dionysos éppen az imént változtatott mainasszá, a következő szavakkal reflektál a változásra, amelyet a bor és a megváltozott tudatállapot (μετάστασις φρενῶν)⁸ istene idézett elő az elméjében:

καὶ μὴν ὄρᾶν μοι δύο μὲν ἡλίουσ δοκῶ,
δισσὰς δὲ Θήβας καὶ πόλισμ' ἐπτάστομον (918 sk.)

„s bizony úgy tűnik nekem, két napot látok
és kettőt Thébaiból, a héttorkú erődből is” [saját fordítás].

Ismereteim szerint az Euripidés-kutatás figyelmét a mai napig elkerülte ez a kapcsolat a vázakép és a szöveg között,⁹ amelynek jelentősége nagyobb, mint első pillantásra tűnhet. A *Bakkhánsnők* idézett helye kapcsán ugyanis régóta vita tárgya, hogy mi a közvetlen oka Pentheus sajátos víziójának. A kettős látást Alexandriai Kelemennel kezdődően többen egy részeg ember mámoros látomásának tekintették,¹⁰ mások – köztük a legnagyobb hatással E. R. Dodds – az örület jelének,¹¹ míg egy újabb nézet azt is megkérdőjelezte, hogy a kettős

⁶ Értelmezésem eltér KOSSATZ-DEISSMANN-étól (1991) 139, aki szerint a satyros kettős látásának kizárólagos oka a részegség. Figyelembe véve a jelenet provokatív erotikus tartalmát és a tény, hogy a silénos fent ismertetett szavai éppen ejakulációja pillanatában hangzanak el, megnyilatkozását és annak tartalmát nehéz nem éppen átélt szexuális élményéhez kötnünk.

⁷ Az utóbbi lehetőséghez lásd CARC (vö. 1. jegyzet).

⁸ Vö. 944: αἰνῶ δ' ὅτι μεθέστηκας φρενῶν.

⁹ Nem ismert előttem, hogy az említett CAVI-bejegyzés a vázafeliratról és benne a *Bakkhánsnők*-helyre történő hivatkozás benne volt-e a korpusz 1998-ban közzétett, előzetes kiadásában (amelyhez sajnálatos módon nem találtam hozzáférést), vagy csupán a ma is elérhető, 2009-ben megjelent második kiadásban. Akármelyik eset állt is fenn, sem a darabról írott kommentárok – beleértve DODDS klasszikusnak számító művét 1960-ból, R. SEAFORD ma sokat hivatkozott munkáját (1996) vagy GUIDORIZZI újabb olasz kommentárját (2020) –, sem pedig a szóban forgó helyről írott tanulmányok (SCOTT [1975], SEAFORD [1987], SEAFORD [1998]) nem vették vagy nem vehették figyelembe Immerwahr megfigyelését.

¹⁰ Az idevágó doxográfiához lásd SEAFORD (1987) 76. Ha nem is cáfolható a részegség feltételezése, mégis indokolatlan olyan esetben, ahol borfogyasztásról nincsen említés, ahol az alany nem része Dionysos folyton mámoros, mitológiai kíséretének, és ahol a szóban forgó tünetek az alkohalmámor mellett más mentális diszfunkcióval is meggyőzően magyarázhatók. Pentheus esetében mindhárom feltétel teljesül, így a részegség mint okmagyarázat joggal hagyható figyelmen kívül.

¹¹ DODDS kommentárjában (1960) *ad loc.* kifejezetten – és némiképp enigmatikusan – „hisztériáról” beszél Pentheus kettős látása kapcsán.

látást valóban vízióként kell-e értenünk.¹² Valamennyi nézet hívei Dionysos boristen mivoltára, valamint az irodalmi hagyomány kettős látást említő helyeinek vizsgálatára alapozták az álláspontjukat. Különös módon azonban meglepően csekély az idevágó prózairodalmi és költészeti helyek száma, és közöttük is azoké, amelyek ezt a sajátos tünetet nem az alkoholfogyasztás, hanem egyéb eredetű tudatállapot-változás tüneteiként említik. A szakirodalom által hivatkozott szövegek ráadásul mind a császárkorból, Euripidés művéhez képest több mint négyszáz év távolából származnak,¹³ és – miként erre Seaford helyesen mutatott rá – a szóban forgó szimptomát valamennyi a heves őrjöngéssel, a többé-kevésbé teljes kontroll- és tudatvesztés állapotával társítja. Az utóbbi körülmény éles kontrasztot alkot Pentheus e helyen tanúsított nyugodt, rácsodálkozó és együttműködő viselkedésével, amely paradox, egyszerre feszültség- és jelentésteremtő „lüktetést” mutat az örület és a józan belátás állapotai között.¹⁴

Mindez együtt kellőképpen aláhúzza az itt tárgyalt vázakép jelentőségét. Elfogadva ugyanis a kézenfekvő lehetőséget, hogy a silénos hallucinatív kettős látása nem kizárólag, sőt nem is elsősorban alkoholos eredetű, úgy a vázaképet a *Bakkhánsnök*-helyhez meglepően szorosan kapcsolódó, sajátos képi és szövegbeli *locus similis*nek kell tekintenünk, amely ráadásul a darabhoz térben és időben egyaránt közelről, a kora klasszikus kori Athénból származik. A vázakép feliratának első fontos tanulsága, hogy – amennyiben nem valamely azonosítatlan költői szöveget idéz, amit nincs okunk feltételezni – a Kr. e. V. századi athéni köznyelvet tükrözi, és ezáltal Pentheus két napkorongot emlegető szavait is kollokvialis megfogalmazásnak mutatja. Másfelől a sajátos szexuális élménytől mámoros és ezen állapotában kettőzött látású satyros örömteli „transza” igazolja, hogy a kutatás által feltételezett pszichózis (Dodds szóhasználatával: „hisztéria”) vagy a tényleges örület bármely formája mellett a hallucinatív kettős látás tünetének említése bármely megrendítő élmény által kiváltott, átmeneti mentális diszfunkció és tudatváltozás kollokvialis megfogalmazásaként is kiválóan érthető. Instruktív analógiát kínál ehhez a korai líra egy jól ismert szövege, Sapphó klasszikus vallomása (fr. 31 Voigt), ahol a vágy elementáris ereje a beszélő testét és érzékeit egyaránt a teljes bénultság, a „blackout” állapotába helyezi anélkül, hogy bárki a tényleges örület állapotaként érthetné azt.¹⁵ Dionysos szavai Pentheus „könnyű örületéről” (ἐλαφρὰ λύσσα, 851) pontosan ilyen korlátozott tudatváltozásként, egy istenség jelenlétének leigázó hatásaként érthető, ami jól illik nyugodt és viszonylag tudatos viselkedéséhez.

¹² SEAFORD nagy hatású elmélete szerint (1987; 1996 *ad loc.*; 1998) a király kettős látása nem az örületnek, hanem tükrök szinpadai kellékként történő használatának a jele. A jelenet eszerint a dionysosi misztériumok bizonyos rituális cselekményének dramatizált változata, amelyben tükrök használatára is sor került. Másodlagos lehetőségként a szerző azt sem tartja kizártnak, hogy a szimptóma, miközben valóban Pentheus örületének jele, egyben olyan költői kép is, amely a dionysosi misztériumok cselekményét idézte fel utalásszerűen a darab befogadójában. Ha a vázakép tanulságaitól most eltekintünk, a második lehetőség természetesen nem cáfolható. Az első azonban önmagában is meglehetősen életszerűtlennek tűnik, tekintettel egy bronztükrő szerény láthatóságára a hatalmas színházi térben.

¹³ A legfontosabb és legtöbbet hivatkozott hely e tekintetben Quintus Smyrnaeus császárkori eposzának Laokoón őrjöngését leíró sora (Μαινομένῳ δ' ἦκτο καὶ ἔδρακε διπλῶα πάντα, 12,411); lásd már DODDS (1960) *ad loc.*; az egyéb helyeket lásd SEAFORD (1987) 76.

¹⁴ SEGAL (1982) 200 találó megfogalmazásában: „Pentheus, now himself involved in a paradoxical interchange of ‘unsound mind’ and ‘good sense’ (947–948) [...]”.

¹⁵ Vö. különösen 11 sk. ὀππάτεσι δ' οὐδὲν ὀρημῖ, ἐπιβρόμεισι δ' ἄκουαι.

Nyilvánvaló, hogy a thébai uralkodó víziójának jelentősége messze túlmutat az aktuális jelenetben kimutatható motivációján, és itt tárgyalt gyakorlati okain kívül fontos és sokrétű konnotációkat hordoz, amit a kutatás méltán hangsúlyoz. A két város képe (918. sor) erőteljes szimbóluma az emberi lét Dionysos alakjában is megjelenő, mélyen gyökerező dualizmusának és ellentmondásosságának, és jól illik a kettősség és kettőződés egész darabot átszövő vezérmotívumaihoz.¹⁶ A dionysosi realitás elől eleddig elzárkózó, most bukása előtt álló uralkodó végül szembesül a valóság azon szféráival, amelyek el voltak zárva a szemei elől – mégpedig abban a sajátosan megváltozott, de kooperatív tudatállapotban, amelyről itt tárgyalt szavai tanúskodnak.¹⁷ A Kleophradés-festő munkájának érdeme nem nagyobb, de nem is kisebb annál, mint hogy fényében a Pentheus viselkedése és császárkori forrásaink között feszülő ellentmondás elveszíteni látszik jelentőségét, és kérdésesnek bizonyulnak mindazok a feltételezések, amelyek Thébai királyát hisztérikus örültként vagy a dionysosi misztériumok tükörbe bámuló beavatottjaként festik le előttünk.

BIBLIOGRÁFIA

- DODDS, E. R. (1960). *Euripides: Bacchae*². Oxford.
 GOLDHILL, S. (1988). Doubling and Recognition in the Bacchae. *Mètis*, 3: 137–156.
 GUIDORIZZI, G. (2020). *Euripide: Baccanti*. Milano.
 HEDREEN, G. (1994). Silens, Nymphs, and Maenads. *JHS*, 114: 47–69.

¹⁶ A darab üzenetének ezen aspektusaihoz lásd elsősorban SEGAL (1982), különösen 2. fejezet (“Forms of Dionysus: Doubling, Hunting, Rituals”), valamint GOLDHILL (1988).

¹⁷ Érdemes megemlíteni, hogy az isteni igazság és az őrjöngő isteni megszállottság állapota nem zárják ki egymást, mint azt legjobban Cassandra látomásai példázzák az aischylosi *Agamemnón*-ban (1080 skk.). Pentheus azonban nem látnok: nem kijelenti másoknak az isteni igazságot, hanem megváltozott, de el nem vesztett tudatával maga ismerkedik a valóság addig ismeretlen dimenzióival.

- HEDREEN, G. (2006). "I Let Go My Force Just Touching Her Hair": Male Sexuality in Athenian Vase-Paintings of Silens and Iambic Poetry. *ClAnt*, 25: 277–325.
- HEINEMANN, A. (2016). *Der Gott des Gelages. Dionysos, Satyrn und Mänaden auf attischem Trinkgeschirr des 5. Jahrhunderts v. Chr.* Berlin.
- KOSSATZ-DEISSMANN, A. (1991). Satyr- und Mänadennamen auf Vasenbildern des Getty-Museums und der Sammlung Cahn (Basel), mit Addenda zu Charlotte Frankel, Satyr- und Bakchennamen auf Vasenbildern (Halle, 1912). *Greek Vases in the J. Paul Getty Museum*, 5: 131–199.
- SCOTT, W. C. (1975). Two Suns over Thebes: Imagery and Stage Effects in the Bacchae. *TAPA*, 105: 333–346.
- SEAFORD, R. (1987). Pentheus' Vision: Bacchae 918–22. *CQ*, 37: 76–78.
- SEAFORD, R. (1996). *Euripides Bacchae*. With an Introduction, Translation and Commentary. Warminster.
- SEAFORD, R. (1998). In the Mirror of Dionysus. In: BLUNDELL, S. – WILLIAMSON, M. (eds.), *The Sacred and the Feminine in Ancient Greece*. London–New York, 101–116.
- SEGAL, CH. (1982). *Dionysiac Poetics and Euripides' Bacchae*. Princeton, New Jersey.
- WALSH, J. (1986). Acquisitions/1985. *The J. Paul Getty Museum Journal*, 14: 173–286.

SUMMARY

Two fragments of a vase painting by the Kleophrades Painter are examined, showing a satyr and a sleeping maenad, respectively. The visionary exclamation of the satyr ("[I see] two suns!"), recorded by a fragmentary inscription above his head, shows him in a state of joyful trance, induced primarily by the sight of the woman and the autoerotic activity he is just engaged in. These words, very likely a colloquial expression of any overwhelming experience in early classical Athens, match closely those uttered by Pentheus in v. 918 of Euripides' *Bacchae*. In view of this remarkable correspondence between image and play, apparently not taken into account by Euripidean scholarship, the study seeks to reassess earlier assumptions about the psychological and ritual background of Pentheus' words.

Keywords: vase painting, Euripides, *Bacchae*, satyr, maenad, masturbation, symposium, hallucination

Open Access. A cikk a Creative Commons Attribution 4.0 International License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>) feltételei szerint publikált Open Access közlemény, melynek szellemében a cikk bármilyen médiumban szabadon felhasználható, megosztható és újraközölhető, feltéve, hogy az eredeti szerző és a közlés helye, illetve a CC License linkje és az esetlegesen végrehajtott módosítások feltüntetésre kerülnek. (SID_1)

